

УДК 316.286

Ю. ГАБЕРМАС ПРО ІНСТИТУЦІАЛІЗАЦІЮ СФЕРИ ГРОМАДСЬКОЇ ВІДКРИТОСТІ

Олена Щурко

*Львівський національний університет імені Івана Франка
вул. Університетська, 1, 79000, Львів, Україна, e-mail: IRD@franko.lviv.ua*

Зроблено спробу дослідити теорію громадської сфери Ю. Габермаса, як одну з основних складових концепції громадянського суспільства у XX столітті. Визначено особливості появи громадської (публічної) сфери у різних європейських державах, розглядається їх видозміна та розпад наприкінці XX століття.

Ключові слова: громадянське суспільство, демократія, сфера громадської відкритості.

Юрген Габермас — відомий німецький політичний філософ і соціолог, представник Франкфуртської школи критичної теорії, творець концепцій комунікативного процесу та сфери громадської відкритості. У контексті пропонованої статті він цікавить нас передусім як теоретик громадянського суспільства. Адже його широко коментована і часто критикована праця “Структурні перетворення у сфері відкритості” має підзаголовок, який не завжди беруть до уваги — “Дослідження категорії громадянське суспільство”. Попри усі дискусії навколо інтерпретації Габермасом виникнення громадянського суспільства у зв’язку з формуванням **сфери громадської відкритості**, сьогодні неможливо уявити собі теорію громадянського суспільства без того внеску, що його зробив Габермас.

Американська дослідниця Джін Коген зазначає, що двадцяте століття дало три найважливіші доповнення до класичних уявлень про даний феномен:

- 1) вивчення громадянського суспільства в культурологічному та символічному аспектах, аналіз його ролі у формуванні цінностей та ідентифікацій;
- 2) наголос на рухах як найбільш динамічних, неформальних елементах громадянського суспільства;
- 3) теорію громадської (публічної) сфери і громадської відкритості (публічності) як явищ, притаманних епосі модерну.

Причому останнє доповнення, на її думку, становить “нормативне ядро концепції громадянського суспільства в сучасному розумінні” [4; 14-19].

Громадянське суспільство передбачає публіку, яка дебатуює, дискутує, критикує уряд і домагається того, щоб її думка була врахована при виробленні державної політики. Це підкреслюють більшість сучасних спеціалістів з теорії громадянського суспільства, як би не відрізнялися їхні погляди в інших аспек-

тах. Вони так само погоджуються, що складність та неоднозначність поняття потребує історичного підходу, з'ясування соціо-культурних умов, за яких формувались та розвивались історичні моделі громадянського суспільства та які спричинили його подальшу еволюцію у певному напрямі.

Такий підхід якраз і пропонує Ю. Габермас у праці, що є предметом нашого аналізу, називаючи метою своїх аналітично-емпіричних досліджень “**пошуки базису джерел неформального формування думки**” [1; 37], що з часом перетворилася на важливий чинник політики, стала своєрідним “цементом” громадянського суспільства.

На основі синтезу багатьох спеціальних знань та дисциплін, поєднуючи історичні, соціологічні, економічні, історико-філософські матеріали, вчений робить спробу історичної реконструкції моделей громадянських відносин у час зародження простору відкритого публічного спілкування. Він показує, *за яких умов, коли та як* **раціонально-критичні дебати громадян** щодо суспільних проблем, а також аргументи, що народжувались у цих дебатах, почали становити авторитетну основу для прийняття політичних рішень; яким чином громадськість (публіка) та притаманна їй “громадська думка” перетворилися на чинник політики.

Зупинимось на декотрих найважливіших, з нашої точки зору, положеннях концепції “сфери громадської відкритості”.

Античні витoki уявлень про приватне і громадське життя. Вихідним пунктом дослідження інституційних процесів у суспільстві філософ визначає категорії полярності і взаємодії сфер “приватного” та “громадського” життя, що вперше сформувалися ще за часів античності. “Основною прикметою античності, — зазначає Габермас, — є концентрування панування (владних відносин у сім’ї) лише в приватній сфері, а публічна сфера — це діяльність вільних громадян у політичному волевиявленні” [3; 46]. Зазнавши певних структурних змін та модернізації, це розмежування, на думку Габермаса, зберігається й донині.

Таке твердження можна вважати дискусійним, з одного боку тому, що, характеризуючи елліністичну модель демократії, Габермас занадто ідеалізує сферу публічного спілкування як вільну від відносин панування. З іншого боку, виникає питання, а чи завжди можна провести чітку межу між приватним та громадським життям? Уявлення про “відносини власності, сімейне життя, смерть та народження людини, як цілком природні, нині зникають. Політизація розкриває умовність традиційних визначень “приватного”, завдяки чому стає важко виправдовувати якусь дію як “приватну справу” [2; 173]. З тезою про те, що громадська думка, яка впливає на конструктивно-деструктивні політичні процеси у суспільстві, твориться лише вільними громадянами, взагалі не можна погодитись. Варто згадати хоча б повстання під проводом Спартака.

Зародження і сутність сфери громадянської відкритості. Середньовічне суспільство Габермас пов’язує з наявністю “репрезентативної відкритості”, що мала придворний характер. З настанням нового часу ця аристократична, “репрезентативна відкритість” поступово замінюється новим типом відкритості — громадянської, яка формується внаслідок об’єднання приватних осіб, що намагаються протистояти тиску на громадську думку з боку новітніх капіталістичних товарно-грошових відносин.

“Недоторканність приватної власності”, яка перебуває у компетенції ні від кого не залежного власника, починає забезпечуватись у період раннього капіталізму за допомогою нових ідейних форм, які сприяють відокремленню економічної діяльності як сфери приватного інтересу. Їй протистоїть **публічність державного життя**.

Влада першою “почала використовувати пресу для потреб урядування. А позаяк вона послуговувалась цим інструментом, щоб довести до відома накази та розпорядження, то адресати державної влади стали “публікою” [1; 65]. Центральне місце в цій “публіці” посідає освічена верства бюргерів: службовці державної адміністрації (головно, юристи), лікарі, священики, офіцери і професори — аж до шкільного вчителя і писаря, що, зрештою, “сягає поняття “народ” [1; 67], який у часи Французької революції на мить перетворив освічену відкритість на “плебейську”, хоч остання у більш прихованому вигляді існувала й в інші часи та в інших народів (чартизм в Англії, анархізм в Європі тощо) [див 1; 43].

І все ж таки, верстви, що становлять публіку, з часом починають усвідомлювати себе супротивником держави, стають “публікою вже зароджуваної громадянської відкритості” [1; 68]. Напруження між нею і державою, яке постає з приводу різних владних розпоряджень та постанов, що санкціонують “втручання держави в приватні бюджети”, привело до того, що “згуртовані в публіку приватні особи змусили державну владу легітимізувати громадську (offentliche) думку. Публікум розвинувся до рівня публіки, суб’єктом — до суб’єкта, адресат влади — до контрагента, тобто сторони в договорі” [1; 70].

Отже, громадянську відкритість нового часу Габермас визначає “насамперед як **сферу згуртованих у публіку приватних осіб**” [1; 71]. Вона, з одного боку, є продовженням процесу відособлення економіки як сфери приватних інтересів, а з іншого — виступає як противага останній. “...Родинна сфера відмежовується від сфери суспільного відтворення: процес поляризації держави і суспільства (з якого, власне, й народилося поняття громадянського суспільства. — О.Щ.) ще раз повторюється всередині самого суспільства. Статус приватної особи поєднує в собі того, хто володіє товаром, і батька родини, тобто власника і просто “людини” [1; 72].

На широкому історичному матеріалі, але із значною мірою соціологічного узагальнення, Габермас змальовує в деталях як саме відбувався процес виокремлення спочатку економіки у приватну сферу, а потім — простору громадянського резонансу — у самостійну сферу публічного життя. Особливої уваги заслуговує запропонований ним аналіз стадій виникнення, утвердження та внутрішньої структури “сфери громадянської відкритості” в окремих європейських країнах. Досліджуючи це питання, учений створює теоретичне підґрунтя для виокремлення національних моделей громадянського суспільства його наступниками.

Національна специфіка у формуванні громадської відкритості. Зародження громадянського суспільства у країнах Європи припадає на XVII століття, а XVIII-XIX століття вже можна вважати часом його розквіту. Цей період у житті цивілізованого світу Габермас розглядає через парадигму відкритості громадянського суспільства, ідеалом для нього стає “публічна сфера” для розсудливих громадян. Формування цієї сфери, особливості її виникнення, становлення та розвитку в основному досліджується на прикладі трьох країн: Німеч-

чини, Франції та Англії. “В кожній країні, відповідно до соціальних норм, які вже склалися, чи перебували в процесі становлення, нове суспільство шукало особливих шляхів для вираження своїх ідей та інтересів” [1; 141].

Найперше громадянська відкритість формується в Англії. Спочатку осередком дискусій на літературні, а згодом — і політичні теми, стали кав’ярні. Ці своєрідні клуби “за інтересами” об’єднували не стільки за переконаннями чи суспільним становищем, скільки за професією. Вони не лише відкривали доступ до престижних елітарних класів, а й залучали до свого кола активні верстви середнього класу.

На порозі XVIII століття сфера громадянської публічності набуває політичної значущості. Вона розвивається у міру посилення ролі парламенту та у відповідь на запити політичної опозиції, що народжувалась. “Сили, які хотіли мати вплив на рішення монаршої влади, апелювали до резонерської публіки, щоб перед цим новим форумом легітимізувати свої вимоги” [1; 102].

В Англії найшвидше виникла незалежна журналістика, яка вміла критично коментувати урядові рішення та захищати опозиційні переконання. Преса стала “критичним органом резонерської публіки”, “четвертим станом” (тобто, за теперішньою нашою термінологією — “четвертою владою”). “Постійне коментування і критика заходів корони, парламентських рішень, що так піднялося до рангу інституції, змінюють обличчя... державної влади” [1; 105].

Французька революція, на думку Габермаса, стала основною рушійною силою у формуванні нових громадських інституцій у Франції. До ранньої публіки належали двір і “місто”, яке, згодом, після втрати двором свого центрального становища, перебрало на себе роль осередку інтелектуального спілкування. Революція ж “протягом ночі” створила те, на що в Англії пішла сотня років стабільного розвитку: інституції, яких доти бракувало резонерській публіці, а саме: політичні клуби, парламентські фракції, незалежну пресу [1; 115]. Проте рівень їх стабільності був невисоким, а розвиток відбувався хвилеподібно — з припливами та відпливами.

Особливістю формування “публічної сфери” у Німеччині можна вважати відсутність центру, “міста”, яке б могло своїми інституціями громадянської відкритості протистояти впливові “дворів” — осередків спілкування аристократії. Цей простір заповнювали учені товариства, які не були дієвими через свою таємність та статичність їх кадрів. Габермас підкреслює, що лише з кінця XVIII століття, завдяки товариствам, створеним із бюргерської знаті, покращилось спілкування в усіх сферах суспільних інтересів.

Виникнення нових інституцій громадянського суспільства в Німеччині Габермас пов’язує з виокремленням із середовища міщан та бюргерів читацької публіки, яка уважно стежила за поточними суспільними новинами. Під кінець XVIII ст. налічувалось 270 тисяч читацьких товариств, що зробили часописи та газети доступними широкій публіці, ставши осередками критичної громадянської відкритості [1; 118].

Усі ці процеси фактичного виникнення, інституціалізації та легітимізації громадськості Ю. Габермас пов’язує з ширшою панорамою розвитку громадянського суспільства, з оновленням форм держави, державної влади, з розгортанням “лібералізованого ринку”. Вчений глибоко аналізує громадянське суспільство зсередини, досліджує гомогенність громадського середовища. “За умов

класового суспільства громадська демократія від самого початку вступає у суперечність з істотними передумовами власного самоусвідомлення” [1; 15]. Вирішенням даної проблеми може стати універсалізація громадянських прав, яка є реальною лише за умов реалізації ідей громадянської відкритості в суспільстві ідеальної демократії.

Теорія сфери громадської відкритості і сучасність. Вивчення процесу зародження і розвитку громадянського суспільства, формування його структурного ядра — сфери громадської відкритості — дає змогу зрозуміти специфіку функціонування інститутів громадянського суспільства на сучасному етапі. Демократія передбачає створення великої кількості “публічних сфер”, які дозволяють громадянам ХХІ століття через відкрите спілкування у суспільних інституціях контролювати державну владу на різних рівнях та обширній території, що буде гарантом забезпечення їх громадянських прав.

Досліджуючи сферу публічної відкритості, Габермас ставить її в залежність від створення інститутів громадянського мовлення. Серед структур недержавних громадських об’єднань учений виділяє неформальні, діалектично рухомі структури, а головними небезпеками для спонтанності створення нових інституцій громадської сфери вважає:

- проникнення в її структури і процеси егоїстичних, деструктивних та групових інтересів;
- загрозу влади бюрократизованої держави, яка прагне повного контролю у суспільстві.

Також внутрішню небезпеку становить і сама спонтанність, яка з часом може перетворитися у повільність.

Основною небезпекою для громадських об’єднань є загроза “закостеніння”, бюрократизації процесів на основі приватного інтересу якихось груп суспільства. Ця проблема актуальна і нині, адже інтереси заможних верств населення, з їхнім прагненням узурпувати владу і керувати великими масами людей авторитарними методами та з їхніми фінансовими можливостями, які відкривають шлях у “тіньову” політику, не завжди узгоджуються з принципами демократії і ставлять під загрозу ідею створення повноцінного і діяльного громадського суспільства у певних середовищах навіть незначних (за кількістю членів) груп. Джон Кін висуває теорію існування трьох типів “публічних сфер” з різним рівнем діяльності та впливу:

- “мікро-публічні — охоплюють десятки, сотні чи тисячі учасників, що взаємодіють переважно на суб-державному рівні;
- макро-публічні, — охоплюють навіть мільярди людей, що беруть участь у глобальних дискусіях на світовому рівні;
- мезо-публічні, які включають мільйони взаємодіючих громадян на рівні національних держав” [2; 128].

Найважливішим та найкориснішим типом “публічної сфери” Кін вважає мікро-публічні, зважаючи на їхню впливовість та важливість для формування громадської думки. Невеличкі групи людей у своїх перманентних середовищах постійно спілкуються та дискутують з приводу важливих для них проблем та суспільних процесів, їхня діяльність спонтанна, триває в часі, неконтрольована державою; але при певних умовах чи потребах, вони можуть ставати мега-дискусіями і розростатися до рівня макро-публічної сфери. Розвиток інших 2

типів “публічних сфер” — мезо та макро — відбувається завдяки утворенню нових засобів масової комунікації, виникненню цифрових мереж, комп’ютерів, мобільних телефонів і т. ін.

Ще однією причиною, що уможливорює розширення зон громадянської відкритості та спілкування, є розростання мас-медіа, трансформації ТБ, які вже не обмежені територією однієї держави чи континенту. Глобалізація простору для спілкування дає можливість людям усього світу брати участь у дискусіях, які можуть торкатися загальнолюдських проблем. Учасники не повинні безпосередньо бути присутніми, а за допомогою сучасних засобів зв’язку та всесвітніх комунікаційних комп’ютерних мереж можуть бути задіяні у віртуальних дискусіях. Усі “мають можливість бути причетними до всього”.

Неможливо сказати, що три типи публічних сфер: мікро-, мезо- та макросфери є різними, окремими рівнями, етапами чи місцями формування громадської думки в суспільстві. Навпаки, вони є модульними системами різних мереж і постійно взаємодіють одна з одною. Таке розростання та взаємодія різних публічних сфер уможливорює справді демократичне формування недержавних громадських інституцій на засадах плюралізму. Це значно розширює сферу громадської відкритості.

У сучасному світі існує чимало проблем щодо розвитку громадського мовлення, серед яких Дж. Кін виділяє такі головні:

1. Скорочення податкових надходжень, яке ставить громадські ЗМІ у скрутне фінансове становище і змушує їх частково комерціалізовуватися. Такий процес негативно відображається на якості програм та становить під загрозу саму “громадськість”.

2. Втрата незалежності громадського мовлення, адже воно вже працює на чийсь індивідуальний приватницький інтерес.

3. Проблеми з легітимністю. Громадські ЗМІ втрачають підтримку і довіру самих членів суспільства через упередження щодо неможливості задовольнити смаки різних категорій громадян у рівній мірі.

4. Психологічні зміни. Цю проблему можна вважати найсерйознішою, тому, що виникнення нових технічних засобів спілкування та поширення інформації (кабельне та супутникове телебачення, комп’ютерні мережі і т. п.) “витісняє громадські ЗМІ з їхньої центральної позиції та змушує конкурувати з приватними медіа-компаніями у багатоканальному середовищі” [2; 159].

Такі негативні процеси одразу позначаються на функціонуванні інститутів громадського мовлення, впливають на якість їхньої продукції, вони починають втрачати свою активність та спонтанність процесів. Громадські інститути позбуваються довіри своїх членів, що скорочує їхню чисельність. Громадяни “стають політично пасивними” і починають звужувати коло своїх громадських інтересів, що значно зменшує вплив суспільних об’єднань на владу і становить загрозу для самої демократії. Для оновлення і розвитку всіх її форм потрібна постійна самокритика та самоконтроль, лише за умов постійного “громадського цензора” демократія зможе відповідно виконувати усі свої функції.

Сфера відкритості і процес глобалізації. Висунута Габермасом модель “публічної сфери” передбачає постановку її у певні територіальні межі, в яких існують громадянські суспільства зі своїм типом відкритості. Сучасні політологи, у зв’язку з НТР та зростаючою “розмитістю кордонів” між державами, вва-

жають “публічну сферу” складною системою взаємопов’язаних та взаємодіючих інститутів громадянської відкритості, які можуть спонтанно виникати не лише в межах окремих держав.

Виникнення новітніх засобів комунікації та глобальних комп’ютерних мереж значно розширюють саме поняття “публічної сфери”. Сфера громадської відкритості стає частково віртуальною і не завжди передбачає приналежність якого-небудь комунікатора та реципієнта до якоїсь громадської інституції чи політичного об’єднання. А це істотно змінює наші уявлення про природу громадянського суспільства, його механізми та атрибути “ідеального громадянина” сучасної демократичної держави.

Залишаючись громадянином якоїсь держави, індивід прилучається до неопосередкованого спілкування на глобальному рівні. Він отримує змогу коментувати (а можливо, й розраховує на те, щоб впливати) на світові політичні процеси. Тому, використовуючи висунуту Габермасом ідею “публічної сфери” як інструмент аналізу становлення громадянських суспільств у молодих демократіях, необхідно враховувати також глобальні тенденції у розвитку інформаційних процесів, що істотно модифікують сферу громадянської відкритості, впливають на диспозиції та суспільну роль громадськості в тих чи інших національних державах.

1. *Габермас Юрген*. Структурні перетворення у сфері відкритості. Дослідження категорії громадянське суспільство. — Львів: Літопис, 2000.
2. *Кін Джон*. Громадянське суспільство. Старі образи, нове бачення: — К.: “АНОД”, 2000.
3. *Габермас Юрген*. Демократия. Разум. Нравственность. Лекции и интервью. — М.: Наука, 1992.
4. *Kohen, Jean L.* American Civil Society Talk // *Philosophy and Public Policy*. — Vol. 18. — No. 3.

J. HABERMAS ABOUT INSTITUTIONALIZATION OF PUBLIC SPHERE

Olena Schurko

*Ivan Franko National University of Lviv,
Universytetska Street 1, 79000, Lviv, Ukraine*

Tel. office: (032) 296-41-08

E-mail: IRD@franko.lviv.ua

The paper deals with J. Habermas’ theory of public sphere as one of the major contributions to the concept of civil society in the XX century. Peculiarities of public sphere emergence in different European countries as some of its modifications and erosion in the XX century are considered.

Key words: civil society, democracy, public sphere.

Стаття надійшла до редколегії 17.10.2005

Прийнята до друку 12.03.2007